



HİTİTLERDE KUŞ FALI VE KUŞ FALINI İCRA EDEN GÖREVLİLER ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER

Sedef AYYILDIZ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 10 Eylül 2024

Kabul: 28 Ekim 2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: Sep 10 2024

Accepted: Oct 28 2024

Öz

MÖ II. Binyılın ikinci yarısında Anadolu coğrafyasında, büyük bir imparatorluğun ortaya çıkıp zirveye ulaştığı bir dönemi temsil eder. Hititlerin bu geniş coğrafyada yer alması, siyasi açıdan güçlenmeleri ve ekonomik büyümeleri, aynı zamanda kültürel gelişmeleri için de bir temel oluşturmuştur. Hitit devletinden günümüze ulaşan çok çeşitli içeriklere sahip olan çivi yazılı tabletler, bu uygarlığın zengin kültürel özelliklerini yansıtmaktadır. Teokratik bir yönetim yapısına sahip olan devlet düzeninde din, hem hukuk kurallarının ortaya konmasında, hem de toplumsal yapının şekillenmesinde etkili olmuştur. Dolayısıyla din, yalnızca bireylerin manevi ihtiyaçlarını gidermekle kalmamış aynı zamanda toplumsal düzeni ve siyasi yönetimi de şekillendirmiştir. Arşivlerde özellikle Mezopotamya kültüründen etkilenen Hititlerin, karar alma süreçlerinde fal uygulamaları ve sonuçlarına dair ilginç kayıtlar bulunmaktadır. Belgeler fal ve kehanetin Hitit devletinde her kademedeki ne kadar yaygın ve etkin olduğunu göstermektedir. Hitit devletinde din hayatın her alanında oldukça etkin bir rol oynar ve dolayısıyla tanrıların istekleri ve memnuniyeti büyük bir önem taşır, bu nedenle fal ve kehanet tanrı ve insan arasında bir bağlantı unsuru olarak kabul görmüştür. Çeşitli fal teknikleri uygulamışlardır. Kuş fali da bunlardan biridir. Çivi yazılı belgelerde kuş falını uygulayan çok sayıda görevlinin ismi geçmektedir. Falları uygulayanlar Hitit Devlet

* Dr. Öğr. Üyesi. Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: ayyildizsedef@gmail.com. ORCID: 0000-0002-2894-9061

anlayışında yüksek statüde olan kâtip, kâhin ve kâhin başı gibi görevlere ve mühre sahip kişilerdir.

Anahtar kelimeler: Anadolu, Hitit, Kuş Falı, Fal Görevlileri, Kâhin

Observations On Bird Oracles In Hittites And The Officials Performing Bird Oracles

Abstract

It represents a period in which a great empire emerged and reached its peak in Anatolia in the second half of the 2nd millennium BC. The Hittites presence in this vast territory, their political consolidation, economic prosperity, and cultural advancements laid the groundwork for their civilization. Cuneiform tablets that have survived from the Hittite state contain diverse content reflecting the rich cultural aspects of this civilization. In a state structure characterized by a theocratic government, religion played a pivotal role in shaping both legal regulations and societal structures. Consequently, religion served not only individual spiritual needs but also had a profound influence on social order and political governance.

Especially in the archives, intriguing records are found regarding the Hittites, who were significantly influenced by Mesopotamian culture, and their use of divination practices and the outcomes of these practices in decision-making processes. These documents reveal the extensive and effective use of divination and prophecy at all levels of the Hittite state. Religion had a substantial presence in various aspects of Hittite life, underscoring the importance of understanding and fulfilling the desires of the gods. Therefore, divination and prophecy were considered a means to establish a connection between gods and humans. Various divination techniques were employed, with bird oracles being one of them. Cuneiform documents mention many officials who practiced bird oracles. Those engaging in bird oracles were individuals of high status in the Hittite state, holding positions such as scribe, diviner, and diviner head.

Key words: Anatolia, Hittite, Bird Oracle, Officials of Oracle, Diviner

Giriş

Teokratik bir devlet yapısına sahip olan Hitit Devletinin başarılı bir şekilde yönetilmesinin ardında yatan etken, tanrı ve insan arasındaki ilişkinin doğru bir biçimde yönetilme becerisidir. Dini uygulamaları son derece

önemsemeleri ve tanrıların isteklerini yerine getirmelerinde gösterdikleri hassasiyet bu duruma işaret eder. Hititler, çevrelerindeki dini unsurları kendi inanç ve kültür anlayışlarına uygun şekilde değerlendirmiştir. Tanrının öfkesinin sonuçları doğada, krallarda, sıradan bireylerde veya kraliyette yıkıcı bir şekilde ortaya çıkabilmektedir. Bu öfkenin olumsuz etkileriyle başa çıkmak neredeyse imkânsızdır. Bundan dolayı varlık sebepleri olan tanrıların hoşnut etmek onlar için hayati öneme sahiptir. Tanrısal öfkenin nedenleri bazen doğal yollarla mümkün olsa da bu her zaman mümkün olamamaktadır. Bazı durumlarda ise bir takım sembolik veya kurgusal yöntemlere başvurarak bu gazabın nedenini öğrenmeye çalışmışlardır. Tanrıların verdiği işaretleri doğru bir şekilde yorumlamak yaşamlarını sürdürmeleri için son derece önemlidir. Bu nedenle, tanrılarla iletişim kurma ve tanrıların işaretlerini anlama, isteklerini keşfetme ve karşılaştıkları sorunların üstesinden gelme konusunda farklı çözüm yolları aramışlar, çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır.

Hitit Dini, Kehanet ve Toplumsal Düzen

Yazılı belgeler zengin ritüel çeşitliliğine sahip ve gözlem pratiği gelişmiş olan Hitit devletinde falın ne derece yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. Kral tanrıdan aldığı yetkiyle ülkeyi yönetmekte ve adaleti sağlamaktadır. Dolayısıyla devletin varlığı onların tanrılarla sürdürdüğü ilişkiye bağlıdır. Tanrı ile ilişkilerini başarılı bir şekilde yürütme konusundaki çabaları ve kabiliyetleri sürekli günceldir. Din, yaratımını sağlayan toplumun ekonomik yapısını, yönetim anlayışını, inanışlarını, yaşam tarzlarını, inanç olgusunu oluşturan kuralları ile bir bütün olarak içinde barındırır. Hititlerin inanç sistemi, devletin yönetim biçimini şekillendirmiş ve bu sistem içinde önemli bir rol oynamıştır.¹

Hitit dini, tıpkı Hitit kültürü gibi, farklı kökenlere sahip öğelerin birleşiminden oluşan karmaşık bir yapıya sahiptir. Hititler, Anadolu'ya geldiklerinde, yerli halkı kendi kültürel normlarına zorlamaktansa, mevcut kültürel unsurları kendi inanç sistemlerine dâhil etmeyi tercih etmişlerdir. Bu yaklaşım, Hitit dininin başlangıçta ilkel bir biçimden, zamanla daha karmaşık

¹ Hitit dini ile ilgili olarak bkz; Volkert Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion* (Leiden, New York, Köln: Brill, 1994); Volkert Haas, "Hitit Dini", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter* içinde, haz. Wenzel Jacob, 438-442. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002.; Sevgi Salm Akçelik, "Hitit Dininin Niteliksel Özellikleri," *Kafdağı* 3, no. 1 (2018): 52-70.; Stefano De Martino, "Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi," in *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter*, ed. Wenzel Jacob (Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002), 445-447.

bir yapıya dönüşmesine yol açmıştır. Eski Hitit döneminde tanrıların sayısı az iken, İmparatorluk döneminde tanrılar topluluğu hem sayı olarak artmış hem de tür ve etnik köken açısından çeşitlenmiştir. Özellikle vasal krallar ve Hitit kralı ile eşdeğer tutulan yabancı hükümdarlarla yapılan siyasi antlaşmalarda, ant içilen tanrıların uzun liste halinde sıralanması, bu geniş tanrılar topluluğunun varlığını ortaya koyar. Bu tanrı topluluğunun kalabalıklığı ise “Hatti ülkesinin bin tanrısı” olarak özetlenmiştir. Bahsi geçen bin tanrı arasında, Anadolu’da Pala ve Luwi bölgelerinin tanrıları, Hitit öncesi Anadolu’nun yerli halkı Hatti’nin tanrıları ile Hurri, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye tanrıları, hatta İndo-Ari ırkına ait tanrılar da bulunmaktadır. Pantheon içindeki çok sayıdaki tanrıdan bazıları, özel bir yere sahip olup, kutsanmalarına özen gösterilmiştir. Bu tanrıların başında, Fırtına Tanrısı ve onun değişik bölgelerdeki yerel türleri gelir. Arinna kentinin Güneş Tanrıçası da bu tanrılar arasında yer alır. Fırtına Tanrısı’nın Hattice adı Taru, Güneş Tanrıçası’nın adı ise Wuruşemu’dur. Fırtına Tanrısı’nın oğlu Telipinu, tarımla ilgili olan, su getiren ve tahılların büyümesini sağlayan bir bereket tanrısı olarak kabul edilir. Ayrıca, Ay da tanrılaştırılmıştır ve bu tanrının yeryüzüne düşmesine dair bir efsane bulunmaktadır. Taru’nun unvanlarından biri de “kral”dır.¹

İnanca göre tanrı kızarsa ülkeyi terk edebilir ve beraberinde bolluğu, bereketi götürebilir ya da ülkeye ölümcül hastalıkları gönderebilir.² Tanrının çekip gitmesi ülkede hiç de hoş olmayan ve arzu edilmeyen durumlarla karşılaşmalarına sebep olabilmektedir. Ekonomisi tarıma dayalı olan her ülke gibi Hitit devletinde de söz konusu varlığını sürdürmek için üretimin verimli bir şekilde devam etmesi gerekmektedir.³

Hitit Devletinde Fal ve Görevlileri

Hitit toplumunda, işlenen suçlar ve günahlar, tanrıların öfkelenmesine ve insanları cezalandırmalarına sebep olabilmektedir. Bu nedenle, tanrıların isteklerini öğrenmek ve eğer kızmışlarsa nedenlerini araştırıp bulmak, tanrısal

¹ Ali M. Dinçol, “Hititler,” *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C.1 (İstanbul: Görsel Yayınları, 1982), 77.; Oliver Robert Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, The Schweich Lectures 1976 (Oxford: Oxford University Press for the British Academy, 1977).

² “Kaybolan Tanrı” ile ilgili olarak bkz. H. A. Hoffner Jr., *Hittite Myths*, SBL Writings from the Ancient World (Atlanta: Scholars Press, 1990).; Reyhan Esmâ, “The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology,” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28, no. 45 (May 2009): 85-106.

³ Esmâ Reyhan, “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 29, (2010): 65:82; Esmâ Reyhan, “Hititlerde Devlet Gelirleri Depolama ve Yeniden Dağıtım.” *Gazi Akademik Bakış* 2, no. 4 (2009): 157-174.

öfkelerini yatıştırmak, Hitit insanı için son derece önemli konulardır. Doğadaki olağanüstü olayları ve tanrıların insanlara verdiği işaretleri, tanrıların isteklerinin bir belirtisi olarak yorumlamak, bu sürecin temelini oluşturmaktadır. Ancak, bu işaret gözlemlerini yeterli bulmayan Hititler, tanrıların arzularını ve öfkelerinin nedenlerini daha derinlemesine anlamak, kişisel sorunlara yanıt bulmak amacıyla fal gibi yöntemlere başvurmuşlardır. Bu kehanet yöntemleri, tanrıların niyetlerini anlamak ve onları memnun etmek adına önemli araçlar sağlamıştır.¹

Hititler için tanrısal ilişkiler ve tanrıların memnuniyeti, toplum düzeninin korunması ve olumsuz sonuçların önlenmesi açısından hayati önem taşımaktadır. Bu nedenle, tanrıların isteklerini anlamak ve onlara uygun davranmak, Hititlerin yaşamlarında büyük bir önem arz etmektedir. Hitit falcılığı, Mezopotamya'daki örneklerinden farklı olarak, geleceği tahmin etmektense belirli sorulara yanıt aramayı amaçlamaktadır. Bu sorular genellikle hastalıkların nedenleri, savaş stratejileri, siyasi taktikler, saray entrikaları ve nadiren kişisel yaşamla ilgili konuları kapsamaktadır.²

Fal metinleri, genellikle fal işlemi sırasında yazıldıkları için okunması zor belgelerdir. Bu metinlerde özel teknik terimler ve sıkça kısaltmalar kullanıldığından, okuma ve anlama süreci zorlaşmaktadır. İncelemelerde, fal uygulamalarının genellikle belirli bir düzeni takip ettiği görülmektedir. Fal metinlerinde genellikle bir soru sorma aşaması yer almakta, ardından belirli bir fal türü uygulanmakta ve sonuçlar kaydedilmektedir. Eğer elde edilen sonuç istenen cevapla örtüşmezse, başka sorular sorularak fal işlemi devam

¹ Dinçol, "Hititler" 89.

² Belkis Dinçol, "Hititler'de Fal ve Kehanet," *Arkeoloji ve Sanat* 4-5 (1979): 6-10.; Gabriella Frantz-Szabo, "Hittite Witchcraft, Magic and Divination," in *Civilizations of the Ancient Near East III-IV (CANE III-IV)*, ed. Jack M. Sason (New York: Scribner, 1995), 2013-2017.; Annelies Kammenhuber, *Orakelpraxis, Träume und Vorzeichenschau bei den Hethitern*, TH 7 (Heidelberg, 1976).; Alfonso Archi, "Hethitische Mantik und ihre Beziehungen zur mesopotamischen Mantik," in *Mesopotamien und seine Nachbarn. Politische und kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Vorderasien vom 4. bis 1. Jahrtausend v. Chr.*, eds. Hans J. Nissen and Johannes Renger, CRRAI 25 (Berlin: BBVO 1, 1982).; Alfonso Archi, "Die hethitischen Orakeltexte," in *Ägypten, Vorderasien, Turfan. Probleme der Edition und Bearbeitung altorientalischer Handschriften*, eds. Horst Klengel and Werner Sundermann, SGKAO 23 (Berlin, 1991), 85-95.; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, 2nd ed. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003), 126-133.; Richard H. Beal, "Hittite Oracles," in *Magic and Divination in the Ancient World*, eds. Leo Ciraolo and Jonathan Seidel (Leiden: Brill, 2002), 57-81.; Theo P. J. van den Hout, "Omina (omens). B. Bei den Hethitern," *Reallexikon der Assyriologie (RIA)* 10 (2003-2005a): 88 ff.; Theo P. J. van den Hout, "Oralel (Oracle). B. Bei den Hethitern," *Reallexikon der Assyriologie (RIA)* 10 (2003-2005b).; Volkert Haas, *Hethitische Orakel: Vorzeichen und Abwehrstrategien* (Berlin-New York: de Gruyter, 2008).

ettirilmektedir. Ayrıca, bir fal türünde elde edilen yanıt, diğer fal türleriyle karşılaştırılarak teyit edilmektedir.¹

Hititler karşılaştıkları sorunların altında yatan nedenleri bulmak ve sorularına cevaplar alabilmek, içinde buldukları bilinmez durumlarından çıkmak için, KIN (talih), MUŞEN (kuş falı), KUŞ (et falı), MUŞEN HURRI (kızıl keklük falı), MUŞ (yılan falı) gibi çeşitli fal tekniklerini kullanmışlardır. Özellikle bu fal türlerinden günlerce süren ve oldukça meşakkatli bir süreç gerektiren, kuş fallarının sonuçlarının çok önemsendiği ve kendileri için hayati önemdeki meselelerde kuş gözlemlerinin talep edildiği görülmektedir.²

MÖ 13. yüzyıla tarihlenen daha geç döneme ait fal tutanaklarında, birkaç istisna dışında, farklı fal teknikleri kullanılarak fal sonuçlarının doğrulandığını gösteren verilerle karşılaşılmıştır. Fal sorularının, öncelikle çeşitli yöntemlerle birbirinden ayrılarak incelendiği, her birinin sonuçlarının ayrı ayrı not edilip, yazmanlar tarafından tek bir tablette derlenmek üzere kayda geçirildiği düşünülmektedir. Fal uygulamaları sırasında bazı fal uzmanlarının doğrudan iletişim kurarak birbirleriyle koordinasyon içinde çalışmış olma ihtimali de bulunmaktadır. Bu varsayım, Hattuşa kenti sınırlarında değil, daha çok ıssız bölgelerde gerçekleştirilen kuş gözlemleriyle de uyumludur. Yapılan gözlemlerle ilgili tutanaklarda genellikle sonuçlar belirtilmeden sadece kuşların hareketleri kaydedilmiştir. Ayrıca, metnin çoğunlukla mektup formatında iletilmiş olması, belgelerin Hattuşa'daki bir baş kâhin tarafından değerlendirilmiş olabileceği fikrini desteklemektedir.³

Kuş Falı

Anadolu kökenli bir fal tekniği olan kuş falları, uzun süre devam eden bir geleneği temsil etmektedir. Bu fal türü ile ilgili bilgiler, Anadolu'daki Boğazköy, Ortaköy, Kuşaklı, Kayalıpınar ve Maşathöyük gibi merkezlerde bulunan çivi yazılı belgelerden edinilmiştir. Anadolu arşivlerinde, kuş uçuşu gözlemlerini içeren tutanak metinleri ve bu konuyla ilgili yazılmış mektuplar

¹ Dinçol, "Hititler", 90.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Alfonso Archi, "L'ornitomanzia ittita." *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 16 (1975): 119-180.; Belkis Dinçol, "Hititler'de Fal ve Kehanet." *Arkeoloji ve Sanat* 4-5 (1979): 6-10.; Richard H. Beal, "Hittite Oracles," in *Magic and Divination in the Ancient World*, ed. Leda Ciruolo and Jonathan Seidel (Leiden: Brill, 2002), 57-81. ; Dinçol, "Hititler", 89-91.; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* 2, Eski Anadolu Uygarlıkları Dizisi: 10, yayın ve yönetim Nezih Başgelen (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Mart Matbaacılık, 2003), 126-132.; Sedef Ayyıldız, "Hitit Dünyasında Fal Anlayışı," *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2017, Yıl: 5, Sayı: 42 Mart, 367-382.

³ Haas 2008, 8.

gün ışığına çıkarılmıştır. Boğazköy’de (Hattuşa) CTH 573; Maşathöyük’te (Tapigga) HBM 47-49; Orta Hitit Dönemi’ne ait Ortaköy’de (Şapinuva) Or. 90/1775 kuş falı metni ve Or. 90/1000 mektup metni; Kuşaklı’da (Şarişsa) MÖ. 13. yüzyıl sonuna tarihlenen KuT 28, KuT 37, KuT 44+KuT 30, KuT 45 ve Orta Hitit çağına ait bir mektup metnini içeren KuT 49 ve KuT 50 belgeleri ele geçirilmiştir. Bu belgeler, Hititlerin kuş fallarına büyük önem verdiklerini ve bu gözlemleri kehanet ve fal uygulamalarında kullanarak toplumsal ve siyasi kararlar almada falların etkili olduğunu göstermektedir.¹

Maşathöyük’te bulunan HBM 47-49 numaralı mektuplar, kuş falı uygulamalarının bu bölgede gerçekleştirildiğini göstermesi bakımından da önemlidir. Belgeler kuşların uçuşlarıyla ilgili gözlemleri detaylı olarak aktarırken bu dönemdeki fal uygulamalarına da ışık tutmaktadır.² Ortaköy (Şapinuva) - Or. 90/1775 ve Or. 90/1000: Orta Hitit Dönemi’ne ait Ortaköy’deki çok sayıdaki fal ve mektup metninden olan bu belgeler, kuş falı ile ilgili bilgileri içermektedir.³ Kuşaklı (Şarişsa) bölgesinde bulunan KuT 28, KuT 37, KuT 44+KuT 30 ve KuT 45 numaralı belgeler, M.Ö. 13. yüzyıl sonuna tarihlenmiştir ve kuş uçuşu gözlemlerine dair fal uygulamalarını içermektedir. Ayrıca, KuT 49 ve KuT 50 numaralı belgeler Orta Hitit çağına ait mektup metinleri olup, kuş uçuşu gözlemlerinin yanı sıra dönemin sosyal ve kültürel yapısına dair bilgiler sunmaktadır.⁴ Anadolu arşivlerinde bulunan bütün bu kuş gözlemlerine ait tutanak metinleri ve falların konu edildiği mektuplar, Hitit devletinde kehanet ve fal uygulamalarının önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu belgeler Hitit toplumunun fal konusundaki zenginliğini ve köklü geleneğini gözler önüne sermesi bakımından dikkate değerdir.

Kuş fallarında, kuşların her türlü hareketleri, sesleri ve buldukları yerler hakkında ayrıntılı bilgiler verildiği, her detayın kaydedildiği anlaşılmaktadır. Gözlem yapılan alanı önceden belirleyen görevliler, kuşların hareketlerine, çıkardıkları seslere ve uçuş yönlerine göre değerlendirmeler

¹ Daliah Bawanpeck, *Die Rituale der Auguren*, Texte der Hethiter, vol. 25 (Heidelberg: 2005): 2.

² Sedat Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük* (Ankara, 1991).

³ Aygül Süel, “Şapinuwa’daki Kraliçe Hakkında,” *Gs Imperati* (2002): 819-826.; Aygül Süel, “Şapinuva’nın Kraliçesi Taduhepa,” içinde *Anadolu’da Kadın, On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, ed. A. Muhibbe Darga, 1st ed., yay. haz. Emine Çaykara (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 137-145.; Leyla Murat, “Kupti- Kelimesi Üzerine Bir İnceleme,” içinde *VI. Congresso Internazionale di Ittitologia Roma, 5-9 Eylül 2005, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 50 (2008): 575-585.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Volkert Haas and Ilse Wegner, “Die Orakelprotokolle aus Kuşaklı. Ein Überblick,” *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* (MDOG) 128 (1996): 105-120.

yapmışlardır. Bu değerlendirmelerde, bugün tam olarak neye göre karar verildiği anlaşılamayan belirli hususlara dikkat edilerek, sordukları sorulara olumlu ya da olumsuz yanıtlar almışlardır. Eğer sonuç beklenildiği gibi değilse ya da tatmin edici bulunmamışsa, falın doğruluğunu teyit etmek amacıyla başka bir fal tekniği kullanmış ve bu şekilde kesinliğe ulaşmaya çalışmışlardır.¹

Kuş falları sırasında kuşların uçuşları, yükselmeleri, konmaları, uçuş yönleri, seslerinin ve genel olarak kuşların her türlü hareketi dikkatlice gözlemlenmekte ve kayıt altına alınmaktadır. Bununla ilgili olarak KUB 18.5 numaralı metin, kuş falı gözlemlerinin nasıl yapıldığına dair ayrıntılı bir örnek kaydı içermektedir. Oldukça iyi korunmuş bir Orta Hitit dönemine ait tablet olan ve kuş gözlemlerinin aktarıldığı tutanak (KUB 18.5+KUB 49.13+ Bo 2397 + Bo 2258 + Bo 3179 + Bo 2528 + Bo 3179), 65 ila 70 kuş gözlemini içermektedir. Tablet, herhangi bir giriş olmaksızın doğrudan gözlemlerle başladığı için, bu tutanağın en az iki tableten oluştuğu düşünülmektedir. KUB 18.5²: öy II 1-16 *Sonra, bir alliya kuşu nehrin arkasından alçaktan uçarak geldi ve bir kavak ağacına kondu. Biz onu izlerken, başka bir alliya kuşu dışarıdan ona saldırdı; o da nehrin arkasından, yüksekte uçarak geri geldi. Sonra sağdan sola çapraz (TAR-uan) uçtu ama nehri geçemedi. Kavak ağacındaki alliya kuşu havalandı ve işaretin (?) arkasına geçti; nehrin arkasından yüksekte uçarak geri geldi, nehri geçti ve sağdan sola çapraz (TAR-uan) uçtu. Sonra bir kartal, nehirden yukarı doğru yükselerek güzel bir uçuşla geldi, nehrin arkasına geçti ve bu tarafa doğru yükselerek güzel bir uçuşla geldi. Sonra, geniş kanatlı bir kuş, nehirden yukarı sağdan sola çapraz (TAR-uis) uçtu ve sağdan sola çapraz (TAR-uan) uçtu.*

Kuş fallarında kuşlar ile ilgili olarak yapılan gözlemlerde kuşların her türlü hareketi, alana girdikleri andan itibaren çıkana kadar gözlemlenip, not edilmiştir³ ancak gözlem sırasında her ayrıntının kaydedilmesine rağmen bu

¹ Dinçol, "Hititler", 90.

² Transliterasyon ve çeviri için bkz. için bkz: Alfonso Archi, "L'ornitomanzia Ittita," SMEA XVI (1975): 128, 129. (özellikle öy. II 1-16 için bkz.); Ayrıca tercüme için bkz.: Volkert Haas, Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien (Berlin-New York: 2008), 42-45. Haas, kitabında bu (ikinci?) tableten alıntılanan satırların çevirilerini sunmuştur. İlk altı gözlem çok parçalanmış olduğu için çevrilememiştir. Tercüme için bkz.; Haas, *Hethitische Orakel*, 42-45 (öy. I 13-40, Vs. II 1-50, ay. III 16-21); Terc. için bkz. Güngör Karauğuz, *Hititlerde Fal ve Kehanet: Kuş, Yılan, Karaciğer, Talih Falı ile Kehanet Kil Kitapları* (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2021), 90,91.

³ Kuşlar gözlemlenirken, gözlem alanına girişleri "uwa- gelmek" fiiliyle, alanı terk etmeleri ise "pai- gitmek" fiiliyle ifade edilmiştir. Kuşlar gözlem alanına girdikten sonra yaptıkları her hareket, tünedikleri yerler, çıkardıkları sesler, kayboldukları veya kondukları anlar, nehrin karşı tarafına geçişleri, gözlem alanına girişleri ve başlarını çevirdikleri yön gibi tüm

fal türüyle ilgili olarak terminoloji çözülebilmemiş değildir, nasıl ve neye göre yorumların yapıldığı ve değerlendirildiği konusu hala bilinmezliğini korumaktadır. Bununla ilgili olarak; Kuşaklı'da ele geçen bir tablette, dört kez olumsuz sonuçlanan bir fal soruşturmasının sonucunu denetlemek amacıyla yapılan kuş falının ayrıntılarıyla kaydedildiği bir mektup metni açıklayıcı niteliktedir. KuT 49 (Ku 97/21)¹ 1-32 *Efendim, beye, Saray Memurlarının başına dedi ki: Belediye Başkanı şöyle (der): Bilge Kadın Iia bana şöyle dedi: "Rahibenin (?) oğlunun şahsı için işaretler / alametler her defasında kötü sonuç verdi; ve bu işaretler/alametler ortaya çıktı: Kötülük alınır, ve o taht kraliçesine geri (verilir). Ben meseleyi dört kez fal aracılığıyla kapsamlı bir şekilde inceledim ve ayrıca onlar dört kez kötü sonuçlandı. Ve orada da fal detaylı bir biçimde elde edilsin!" Biz ayrıca kuşlarla şöyle detaylı bir fal elde etmeye koyulduk. Iia'nın bu şekilde konuştuğu meseleye (gelince): "Bizim rahibenin oğlunun şahsını korkuttuğumuz" (?) (şöyle) tespit edilir: Bir şuraşura-kuşu ... (=GUN); bir halliia-kuşu (=GUN); daha sonra halliia-kuşu arkada aşağıdan uçtu ... (=kuştaiati); bir haştapi-kuşu önden <uçtu> ... (=kuştaiati); o arkada aşağıdan uçtu ... (=kuştaiati); ve <o> yolun arkasından <uçtu>; ve bir haştapi-kuşu arkada aşağıdan <uçtu> ... (=kuştaiati); bir halliia-kuşu ... (GUN-iş). Biz ayrıca rahibenin (?) oğlunun hayatı için başka bir kuş gözlemi gerçekleştirilmeye koyulduk (ve prognozu tetkik ettik); "Biz rahibenin oğlunun şahsı için herhangi şeyi korkutmadık" Bir halliia-kuşu ... (GUN-iş); bir "aranan" şuraşura-kuşu ... (=GUN); bir (=aramantiş) şahini ön tarafta "iyi"den (pozitif alandan) <uçtu>; bir halliia-kuşu ... (=GUN-iş); bir kartal ön tarafta "iyi"den uçtu; bir alliiia-kuşu arkada aşağıdan <uçtu> ... (kuştaiati) <o> yolun arkasından uçup <gitti>; bir şuraşura-kuşu ... (=GUN-iş); bir haştapi-kuşu ön tarafta "iyi"den <uçtu>; bir halliia-kuşu ... (=GUN-iş).*

Kuş gözlemi ile ilgili olarak metinlerde sıkça geçen bazı terimler mevcuttur. Bu terimler şunlardır: *appan*, *peran*, *pariyan*, *zilawan*, *appan katta*, *appan şara*, *aşşuwaz/SIG5-za*, *kuştai*, *GÜB-la*, *kunna*, *kuştayaz*, *takşan arha*, *tarwiyalıyan*, *GUN-liyan*, *appan katta* vb. Özellikle *tarwiyalıyan* ve *GUN-liyan* yalnızca kuş gözlemlerinde kullanılan ifadelerdir. Bu terimlerin arasında, anlamı hala tam olarak bilinmeyen ve açıklanamayan, yoruma açık

detaylar özenle kaydedilmiştir. Gözlem sırasında, bir akarsu veya yoldan bahsedilerek, izlenen kuşun ağaç ya da kaya üzerindeki davranışları da tüm ayrıntılarıyla kaydedilmiştir. Ancak bu detaylar, standart bir biçimde sunulmamıştır.

¹ Transliterasyon ve terc. için bkz. Gernot Wilhelm, "Zwei mittelhetitische Briefe aus dem Gebäude C in Kuşaklı," *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* (MDOG) 130 (1998), 178-179.

ifadeler de mevcuttur.¹ KUB 18.12 + KUB 22.15 öy 1-51² “Güneşim seferden geri döndüğünde tanrıların ayinlerini kutlayacaktır. Kral ve kraliçe Hattuşa’da kışlayacaklar ve kral ve kraliçe, Halep Kenti Fırtına Tanrısı’nın Şimşek Bayramını orada Hattuşa’da kutlayacaklardır. (Ayrıca) Yıl Bayramını da orada kutlamak istiyorlar. “Bereket(?)” kuşlarını orada toplayacaklar. Çiğdem(?) vakti geldiğinde, tanrılara çiğdem (çiçeği) koyacaklar. Ey Tanrılar, eğer Hattuşa kentini kral ve kraliçe için Halep Fırtına Tanrısı’nın (Fırtına bayramını kutlamak ve) kışı geçirmek için kayıtsız şartsız uygun buluyorsanız, kral ve kraliçenin başına gelebilecek ölüm (veya) ciddi bir hastalıktan endişe etmememiz gerekiyorsa (ve) eğer kötülük ta oraya kadar yayılmayacaksa, Ey Tanrılar, Hattuşa’yı kral ve kraliçe için Halep kenti Fırtına Tanrısı’nın (fırtına bayramını kutlamak üzere) kışlamaları için uygun buluyorsanız, (bu durumu) üçüncü günün “büyü”(?) kuşları tespit etsinler. Kartal kalkıp uçtu; gagasını ileriye doğru tutuyor. Harrani kuşu (ise) yerde(?) ve gagasını ters(?) çevirmiş. Aliliya kuşu, “iyi” parselden çıktı ve öteye doğru gitti. Arşintati kuşu uçarak(?) yolun ötesine (geçti). Aramnanza kuşu öte tarafa doğru geçti. İkinci günde zaurlitinzi kuşu ...’:den, kartal ise ön taraftan iyi parselden geldi ve gitti.” Bir tilki koşarak (?) öteye doğru, yolun öte tarafına geçti gitti. Üçüncü günde aliliya kuşu öte tarafa doğru gitti; ama kartal dolaşmakta (?), gagası öteye dönük. Bir büyü yaptık” Aliliya kuşu iyi parselden çıktı ve gitti. Pattarpalhi kuşu dolaşmakta(?) arrarani kuşu yolun ötesinde kanat çırparak (?) öte tarafa gitti. (Kuş falcıları) Piyatarhu ve GE₆.ŞEŞ şöyle (yorumlarlar):’ (Kuşlar) olumlu işaret verdiler!’”

Falın bakılma gerekçesi yani sorun ortaya konduktan sonra fal sorusu sorulur ve gözlemi yapan görevliler cevap olarak kuşların doğrulamasını, teyit etmesini veya kabul etmemesini talep ederlerdi. Kuşlarla ilgili başka bir fal türü olan MUŞEN HURRI falında ise cevapların farklı şekilde talep edildiği görülmektedir. Bu fal türünü uygulayan görevli kuş fallarındaki gibi LÚIGI.MUŞEN veya LÚMUŞEN.DÜ’den farklı olarak et fallarını da icra eden LÚA.ZU’dur. MUŞEN HURRI falında kuş gözlemi yapılmadığı ve falı uygulayan kişinin kuş falındaki görevlilerden farklı olduğu için ayrıca faldaki uygulamalar ve kullanılan terimler (erai- ve zizzipki- gibi) dolayısıyla et

¹ Haas, *Hethitische Orakel*, 32-34.; Beal, “Hittite Oracles,” 65-71.; Yasuhiko Sakuma, “Terms of Ornitomancy in Hittite,” *Tokyo University Linguistic Papers (TULIP)* 33 (2013): 2019-2038.

² Ahmet Ünal, “Zum Status der ‘Augures’ bei den Hethitern,” *Revue Hittite et Asianique* (RHA) 31 (1973); *Hittiter Devrinde Anadolu* 2, 130-131; 27-56; “Hititlerde Fal,” *Arkeo-Atlas* 3 (2004): 45; Archi “L’ornitomanzia ittita,” 122 vd.; Volkert Haas, “Marginalien zu hethitischen Orakelprotokollen,” *Altorientalische Forschungen* 23 (1996): 76-94.; Nicla de Zorzi, “Bird Divination in Mesopotamia: New Evidence From BM 108874,” *Kaskal* 6 (2009): 85,86.

falındaki gibi iç organlara bakılarak yorum yapıldığını düşündürmektedir. Kuş fallarından farklı olarak görevlinin MUŞEN HURRI falında, *HURRI kuşu olumlu olsun* veya *HURRI kuşu olumsuz olsun* şeklinde kuşların soruları cevaplamasını talep ettiği görülmektedir.¹

Hitit ve Luwi diline girmiş çok fazla kuş ismi söz konusudur ancak kuş gözlemlerinde kaydedilen bu kuş isimlerinden sadece günümüzdeki kuş türlerinden olan kartal ve pattarpalhi (geniş kanatlı bir kuş) bilinmektedir. Boğazköy'deki kuş gözlemleriyle ilgili metinlerde geçen bazı kuş isimleri şunlardır: al(l)ia-, alili- (alilia-alila-), (aramni-/) aramnant-, arši(n)tathi-, aššurašura-/šurašura-, halwašši-, (hara(n)) / Á^{MUŞEN} "kartal", harrani-, haštapi-, huša-, hūwā-/hūwara-, kalmuši-, kaltarši, gapirta-, maršanašši-, pattarpalhi (geniş kanatlı bir kuş), šal(u)waia- (šaluwai), šalwini-, šaluwašaluwa-, šulupi-, (šurašura-, / aššurašura-), tapašši-, uraianni-, zaharliti-, (Á^{MUŞEN}, / hara(n)-), KA₅.A, PEŠ...²

Ritüel etkinlikleri ile bu ritüelleri icra eden uzmanlar arasında dikkat çekici bir bağ olduğu görülmektedir. Örneğin, büyüü ve kötü etkileri ortadan kaldırmaya yönelik olarak gerçekleştirilen arınma ve sağaltma ritüellerinde görev alan MUNUS.MEŠ ŠU.GI, genellikle LÚAZU ve LÚMUŞEN.DÙ gibi ritüel uzmanlarıyla birlikte uygulamaları yapmaktadır. Bu gruba ayrıca, Luwi kökenli ritüel etkinliklerini icra eden MUNUS SUHUR.LA Kuwatalla da dahildir. Hititler, hastalıkların nedenini sıklıkla büyü ve dini sebeplerde aradıkları için, LÚ.MEŠ A.ZU olarak adlandırılan hekimlerin de bu tür sağaltma ritüellerini yönettikleri bilinmektedir. Hurri kökenli itkahi ve itkalzi gibi büyük arınma ritüel serileri ise LÚAZU rahiplerinin sorumluluğundaydı. Bu ritüeller, Hitit toplumunda hem fiziksel hem de ruhsal temizliği sağlamak amacıyla önemli bir rol oynamaktadır.

Hitit dilinde kayda geçen birçok ritüelin kökeni hakkında bilgi, ritüel metinlerinin giriş ve Kolophon bölümlerinde yer alan uzmanların isim ve kökenlerine dair bilgilerden elde edilebilmektedir. Bu ritüel talimatnameleri, ihtiyaç duyuldukça başvurulmak üzere Hitit arşivlerinde muhafaza edilmiştir. Metinler, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelen katipler tarafından kaleme alınmış olup, ritüellerin kökenlerine dair geniş bir coğrafi etkileşim göstermektedir.

Hititçe yazılan ritüel metinlerinin kökenine dair bir diğer önemli referans noktası, Hatti, Hurri, Luwi ve Akad dillerinde yazılmış büyü içerikli metinlerdir. Hurrice ritüel terimleri, Luwice şahıs isimleri ve bölgesel tanrı

¹ Beal, "Hittite Oracles," 71-72.

² Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*, A.Ü. D.T.C.F. Yayınları, Sayı: 157 (Ankara: 1965).; Archi, "L'ornitomanzia ittita," 142, 143.

adlarının kullanılması, ritüellerin hangi kültürden etkilendiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Özellikle itkahi ve itkalzi ritüel serileri, Allaiturahi, Şalaşu, Ummaya ve Aštu ritüelleri, Hitit ritüel literatüründeki Hurri etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Bunun yanında, Hattuşa arşivlerinde bulunan birçok metin, Babil ritüel geleneğinin Hititler üzerindeki derin etkisini gözler önüne sermektedir. CTH 800-813 arasında yer alan ritüel metinlerinde, Akkadca kaleme alınmış bölümlere ek olarak, bu ritüellerin Hititçe versiyonlarına da rastlanmıştır. Hurri etkisi taşıyan Babil ritüellerinde ise, Akkadca yapılan ezberden okuma uygulamalarına da yer verilmiştir. Bu geniş kültürel etkileşimler, Hitit ritüel pratiğinin çok yönlülüğünü ve çevresindeki kültürlerle olan sıkı ilişkilerini ortaya koymaktadır.¹

Eski Mezopotamya’da kuşlar genellikle geleceği görmek amacıyla kullanılmaktadır. Kehanetler iki şekilde yapılabilirdi: ya kuşların uçuşları ve davranışları gözlemlenirdi ya da kurban öncesi ve sonrası fiziksel özellikleri incelenirdi.² Kuşların gözlemleriyle ilgili Mezopotamya’da MÖ 1. binyılda 79. tablet, *Šumma Ālu* serisindeki en eksiksiz tablet olarak kabul edilir. Bu tablet, kralın askeri seferi sırasında ve özellikle düşman ülkesine (*ana māt nakri šarrīna habātu*) yapılan yolculuk ve kamp kurulması (*madakta šakānu*) sırasında hareket eden şahinlerle ilgilidir. Gözlemlenen işaretler, şahinlerin uçuş kalıplarıdır; bunlar arasında karşıdan geçme (*etēqu*) ve daireler çizme (*saḥāru*) gibi uçuşlar yer alır. Ayrıca, avını avlama (bu’ura našū), başka bir kuşla kavga etme (*šalta epēšu*), kanat çırpma (*kappā salālu*), çığlık atma (*šasū*), dışkılama (*zê nadū*) veya idrar yapma (*šināti šatānu*) gibi davranışlar da gözlemlenmiştir. Diğer bir gözlem bağlamı ise kralın sarayıdır: kuşların saraya girişi (*erēbu*), yuva yapması (*qinna qanānu*) ve yavrulaması (*(w)alādu*) tarif edilmiştir. Bu davranışların çoğu, kralın seferinin sonucunu öngörmektedir. *Šumma Ālu* kuş tabletlerinin yeniden inşası zordur çünkü çok az sayıda kolophon korunmuştur. Çeşitli kuşların davranışları tanımlanırken, olumsuz alametlerden kaynaklanan tehlikeleri uzaklaştırmak için ritüeller uygulanır. Eski Mezopotamya’da, gözlemlenen kehanetler hastalık ya da benzeri tehlikeleri işaret ettiğinde, bu tehlikeyi savuşturmak için uygun ritüellere başvurmak yaygın bir uygulamadır. Bu ritüeller, SUMERCE “NAM.BÚR.BI” olarak bilinir ve çoğunlukla kötüye işaret eden kuşların evlere girmesiyle ilişkilendirilir.³

¹ Bawanypeck, Die Rituale der Auguren, 8.

² de Zorzi, “Bird Divination,”

³ MÖ I. binyılda *Šumma Ālu* serisinin, kuşlarla ilgili kehanetleri içeren 64. ve 79. tabletleri arasında önemli bilgiler toplanmıştır. 64 ve 65. tabletlerde kartalların şehirde ya da orduyla olan ilişkileri ile 66. tablet şahin kehanetleriyle ilgilidir. 67. tablet kargalar ve kartalların orduyla ilişkisini ele alır. 71. tablet şehirde görülen tavuklarla, 72. tablet ise şehre giren

Kuş kehaneti ile ilgili olarak MÖ ikinci binyıldan itibaren belgeler mevcuttur. Ancak bununla birlikte bu kehanet türüne ilişkin birçok bilgi, MÖ I.binyılda yazılmış *Šumma Ālu ina mēlê šakin* kehanet serisinden gelmektedir. Bu uygulamadan sorumlu kişi, Yeni Asur kaynaklarında *dāgil iššūrī* (“kuş gözlemcisi”) olarak anılır. Diğer bir kehanet biçimi olan “kuşların iç organlarına bakma” ise Eski Babil Dönemi’nde bilinmektedir ve burada kurban edilen kuşun vücut özellikleri incelenir. Eski Babil dönemine ait kuş kehanetiyle ilgili en eski kaynak, Ur’da bulunan bir tablettir. Bu tablette, en az altı farklı kuş türünü içeren 25 kehanet kaydedilmiştir. Bu kuşlar arasında balıkçıl (igirû), *mesukku* kuşu, “dağ kuşu” (*işšūr šadî*), kartal (*erû*) ve “av şahinleri” (*kassûsu*) yer alır. Kuşların faaliyetleri arasında yuva yapma, şehre girme, sürekli uçuş, şehrin veya ordunun üzerinde görülme, yemek yeme, avlanma veya başka bir kuşla dövüşme bulunur¹.

Kuş Falı Görevlileri

Hititçe çivi yazılı fal metinlerinde kuş falı ile ilgili görevlilerin LÚIGI.MUŞEN, LÚMUŞEN.DÙ ve LÚIGI.DÙ Sumerogramları ile kullanıldıkları görülmektedir. Orta Hitit Çağından itibaren LÚIGI.MUŞEN veya LÚMUŞEN.DÙ tarafından gerçekleştirilmiş kuş gözlemlerine² (MUŞEN-falı) ilişkin uygulamalar söz konusudur.

Bu görevlilerin sorumlulukları arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır. LÚ.MEŞMUŞEN.DÙ, LÚ.MEŞIGI.DÙ ve LÚ.MEŞIGI.MUŞEN tarafından yapılan kuş gözlemlerinde kuş falını uygulayan ve yorumlayan görevlilerin isimleri metinlerde belirtilmiştir. Bu isimlere bakıldığında isimlerin daha çok batı Anadolu kökenli Luwi etkisinde olduğu görülür. LÚIGI.MUŞEN yalnızca kuş falları ile ilgili olarak metinlerde tespit edilen bir görevlidir.³ Bu görevli yalnızca kuş gözlemleri ile ilgili metinlerde görülür.⁴

kuşlarla ilgilidir. Ancak 68-70 ve 73-78. tabletlerin başlangıç bölümleri korunmamıştır.; de Zorzi, “Bird Divination,” 89, 90.; Namburbi ritüelleri için bkz. Hanım Hande Duymuş Florioti, “Eski Mezopotamya’da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış,” *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 6, no. XV (2013): 31-37.

¹ de Zorzi, “Bird Divination,” 89.

² Archi “L’ornitomanzia ittita,”; Ünal, “Zum Status der ‘Augures’ bei den Hethitern,” 27-56.; Richard H. Beal, “Hittite Oracles,” in *Magic and Divination in the Ancient World*, ed. Leda Cirao and Jonathan Seidel (Leiden: Brill, 2002), 67-73.

³ Franca Pechioli Daddi, *Mestieri, professioni e dignità nell’Anatolia ittita* (Roma: Edizioni Dell’ateno, 1982), 320 vd.; Archi, “L’ornitomanzia ittita,” 129.

⁴ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 3.

LÚIGI.DÙ Sumerogramı ise metinlerde nadir olarak karşılaşılmaktadır.¹ Kammenhuber'e² göre bu bir yazman hatası ve Archi'ye³ göre ise pseudo-ideogram (sözde ideogram) söz konusudur.⁴ Bu görevli bir kentin günahlardan arındırılması ile ilgili olarak⁵ ve Maddunani ritüelinde⁶ geçmektedir. İki metinde LÚIGI.DÙ ve LÚMUŞEN.DÙ eş anlamlı olarak kullanılmıştır.⁷

LÚMUŞEN.DÙ'nun kurban veya ritüel işlemlerini gerçekleştiren uzman kişi olarak pek çok etkinlikte görev aldığı görülmektedir. Görevli kuş yakalayarak, bunları festival yetkililerine teslim etmekte ve ayrıca festival ritüellerine katılarak büyü ritüelleri için kilden kuş heykelcikleri yapmaktadır. Bu görevlilerin, özellikle "kuş gözlemleri"ni detaylı olarak yorumlayabilecek yetkinlikte kimseler olduğu da anlaşılmaktadır. Gerek bu durum gerekse Hitit yasa metinlerindeki ücretlendirmeye ilgili bahis LÚMUŞEN.DÙ'nun kuş gözlemi yapan uzmanlar arasında daha üst düzeyde bir yetkili olduğunu göstermektedir.⁸ Bazı durumlarda, yorumların kâhinlerin başı veya kâhinler tarafından yapıldığı belirtilmiştir. Görevliler:

GAL LÚ^{MEŞ} IGI.MUŞEN: Bo 5075 + 5565 6 sağ sütun 6. satır
UGULA LÚ^{MEŞ} IGI.MUŞEN: KBo 16.98 I 18(?); KUB 5.11 I 25; 18.15 16,23;
22.23 7(?); Bo 1585 öy. 11 UGULA LÚ^{MEŞ} MUŞEN.DÙ: KUB 5.24 I 70
UGULA LÚ^{MEŞ} : KUB 22.63 10 LÚ^{MEŞ} MUŞEN.DÙ: KUB 18.12 + 22.15
öy. 28,35⁹

LÚMUŞEN.DÙ terimi (Akkad. *usaandu(m)*, *usandu* "kuş avcısı") bu uzman kişinin aynı zamanda kuş avcılığıyla ilgilendiğini de göstermektedir (krş. bir mektup metni olan HBM 48 öy. 7 vd.). Ritüel ve dini seremonilere dair belgeler ile kuş gözlemi ve ilgili metinlerden, bu uzmanın görevinin sadece kuş avcılığıyla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Fal metinlerinde, LÚMUŞEN.DÙ'nun LÚIGI.MUŞEN ile birlikte kuş gözlemi dışındaki benzer görevleri üstlendiğini gösteren deliller bulunmaktadır. Eski Hitit Çağı'na ait I. Hantili ile ilişkili bir metin olan CTH 655 no.lu belgede de bu görevlinin

¹ KUB 16.78 III 19'; KUB 22.38 IV 20'; CTH 401.1 KUB 30.31 I1; CTH 425.1 ayrıca KUB 7.54 I 1, KUB 55.9 3' her iki metinde eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

² Kammenhuber 1976: 130, 201. (LÚIGI.MUŞEN, LÚ MUŞEN.DÙ yazarken ikisinin birlikte yazılmasına bağlı olarak ortaya çıkmıştır.)

³ Archi, "L'ornitomanzia ittita," 129.

⁴ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 1.

⁵ CTH 401.1 KUB 30.31 I 1

⁶ CTH 425.1

⁷ KUB 7.54 I 1, KUB 55.9 3'

⁸ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 3.

⁹ Archi, "L'ornitomanzia ittita," 134.

kuş gözlemiyle ilgili olarak anıldığı dikkat çekmektedir. KBo 3.63 I 3'-9'a göre kral, sefer sonrasında ^{LÚ}MUŞEN.DÙ'ya danışmayı, ordusunu arındırılmadan kente soktuğu için hata yapmıştır. ^{LÚ}MUŞEN.DÙ'nun KILAM festivali gibi ritüellere katıldığı (KUB 2.3 III 19) ve bu bağlamda, uzmanın kendisinden istenen kuşları teslim ettiğinden bahsedilmiştir (KBo 10.31 IV 23'). Ayrıca, Karahna kentinin koruyucu tanrısı olarak tanımlanan LAMMA-tanrısı ile ilgili bir kült envanterinde, bu uzman mevcut kült personeli arasında yer almıştır (KUB 38.12 I 10, 16).¹

Kuş fallarında dikkat çeken başka bir unsur falcının isminin kolophonda verilmesidir. “*Bu kuşu kahin, Huha-sarpa gözlemledi*” veya [*Bu kuşu Uruwan[ni gözlemledi]*.” gibi. Kâhinlerin isimlerinin coğrafi yer isimleriyle birlikte anılmasının nedeni, muhtemelen kâhinin kökeni hakkında ya da gözlemin yapıldığı yerle ilgili bilgi vermek amacı taşıdığıdır; buna Kizzuwatna ve Uda örnek gösterilebilir.² Kâhinin isminin verilmesi, muhtemelen gözlemi yapan kişinin deneyimine, bakış açısına ve yorumlama kabiliyetine göre yorumların farklılık gösterebileceğini ve bu nedenle kesin bir kurala bağlanamayacağını gösterir. Bu durumu kuş fallarının yorumlanmasındaki güçlüğü bağlamak mümkündür. Ayrıca yorumlayan kişilerin yorum farkına bağlı olarak isimlerinin verilmiş olabileceği şeklinde de açıklanabilir.

Boğazköy Metinlerinde geçen görevli isimleri şöyledir: Ahhamuwa, Awāuwā, Alalimi, Alantalli, Annā, Apallī, Armatanša, Artummana, Ašhapala, Ašpi-ŠEŠ, Ašdu-^DU(-ta), Azzumaraliia, Halpa-LÚ, Haršaniia/Huršaniia, Irha.A.A, Gallulla, Gaššū (^mGaş-šú-ú), Kurri, Kurša-^DLAMA, ^mLu-wa-x(-)x, Mašturiandu, Mawiri, Mutta, Nunu, Piiam(m)u, Piha-^DU, Piiāššili, Šummala-LÚ, Taruwaški, Dupnašši, Uhhamūwa, Uraddu, Uwapi, Zapalli, Zella, DINGIR^{MEŠ}.SUM, EN.GAL, ^DLAMA, ^DMI.LÚ (Armaziti), MI.ŠEŠ (Armanani), NU.GIŠ.SAR, ^{GIŠ}PA, ^DSIN.SUM (Armapiia), ^DU-ni (Tarhuni), ^DU-piia (Tarhundapiia), ^DU.SIG₅ (Tarhuwaššu), ^DUTU.LÚ (Tiwataziti)...³

Kuş gözlemleri, Sumerce'de ^{LÚ}MUŞEN.DÙ ve ^{LÚ}IGI.MUŞEN olarak tanımlanan kâhinler tarafından gerçekleştirilen uygulamalardır. ^{LÚ}MUŞEN.DÙ, kuşlarla çalışan kişileri tanımlamak için kullanılan bir Sümerogramdır; (Lat.) Augur, yani kâhin olarak tanımlanan kişilerin ise kuşları yakalamak veya onları temin etmekle görevlendirilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Ancak, bu kişilerin en önemli ve başlıca görevi, kuş

¹ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 2.

² Haas, *Hethitische Orakel*, 31.

³ Archi, “L'ornitomanzia ittita,” 132-134.

gözlemlerine dayanarak gelecekle ilgili öngörülerde bulunmaktadır. Bu görevliler, birçok etkinlikte kurban ve ritüel işlemlerini gerçekleştiren uzman kişiler olarak görev yapmışlardır. Kuşları yakalayıp festival yetkililerine teslim etmişler ve ayrıca festival ritüellerine katılarak büyü ritüelleri için kilden kuş heykelcikleri yapmışlardır. Özellikle “kuş gözlemleri”ni ayrıntılı bir şekilde yorumlama yeteneğine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum, Hitit yasa metinlerindeki ücretlendirme ile birlikte, ^{LÚ}MUŞEN.DÙ'nun kuş gözlemi yapan uzmanlar arasında daha üst düzeyde bir yetkili olduğunu göstermektedir.¹

Kuşlarla ilgili bu görevliler Daddi'nin çalışmasında metin yerleri verilerek ele alınmıştır. ^{LÚ}IGI.MUŞEN'e “kuş gözlemcisi”, “kâhin” veya “falci”² anlamları verilmiştir. UGULA ^{LÚ(MEŞ)} IGI.MUŞEN ifadesi ise “kuş gözlemcilerinin ve kâhinlerin başı”³ olarak tanımlanmıştır. ^{LÚ} MUŞEN.DÙ⁴ “kuş avcısı”⁵, “kuş yetiştiricisi”, “kuş gözlemcisi”;⁶ gibi görevleri vardır. Çeşitli görevleri olan bu kişilerin isimleri belgelerde geçmektedir. Bunlar; ^m Armati: VBoT 24 I 1, ^m Huharsarpa: KUB 50 I II 14', ^m Huwarlu: KBo IV 2 I 1]; KUB 30.50 (+) 5.18' krş. VBoT 24 I 2, ^m Piha-^DU: KUB 18.12 I 14, 22, 44, 50, ay. 4, ^m Pupuwanni: IBoT 2.115 öy. 1, ^m Dandanku KUB 7.54 II 7, ^m GE₆-ŞEŞ (: Armanani): KUB 18.12 I 14, 22, 44, 50, ay.4, m ...ú]r-ru: KUB 30.49 IV 6': (bkz. ayrıca IV 8' hu-ur-li-en)⁷, gibi metinlerde bu kişilerin isimlerine rastlanır. Ayrıca kuş gözlemleri ile ilgili olarak ^{LÚ}IGI.DÙ: “kâhin”, “falci” anlamlarına gelen bu Sumerogram ile kâhin ^mMaddunani : KUB 7.54 I Arzawa kentiyile ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸

M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenen ve “Büyük Kâhin” veya “Baş Kâhin” olarak tanımlanan görevlilere ait mühürler gün ışığına çıkarılmıştır. Bu mühürlerde AVIS₃ “kuş” ve MAGNUS “büyük” hiyerogliflerinden oluşan semboller yer almakta olup, Luwi kökenli şahıs isimleri görülmektedir. Bu isimler arasında Nanuwa, “Prens” Piha-Tarhunta, Tiwata-muwa ve Ukkura

¹ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 3.

² Johannes Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch* (Heidelberg: Carl Winter, 1952), 227, 283, kuş kâhini, kuş gözlemcisi; Ünal, “Zum Status des augures,” 27.56; Archi, *L'ornitomanzia Ittita*, 129-134.; Pecchioli Daddi, *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia Ittita*, 320.

³ Ünal, “Zum Status des augures,” 48; Archi, *L'ornitomanzia Ittita*, 134.; Pecchioli Daddi, *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia Ittita*, 321.

⁴ Pecchioli Daddi, *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia Ittita*, 323,324

⁵ J. Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*,, s. 283, 287:

⁶ Ünal, “Zum Status des Augures” ,27-56; V. Haas and G. Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*, *Alter Orient und Altes Testament* 3 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1974). 15.n.3; Alfonso Archi, *SMEA*, XVI (1975, 129-134.

⁷ Pecchioli Daddi, *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia Ittita*, 326.

⁸ Pecchioli Daddi, *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia Ittita*, 326.

yer almaktadır. Piha-Tarhunta adlı kâhinin “birinci, önde gelen” ve “efendi” olarak, Ukkura ve Nanuwa adlı görevlilerin ise “büyük kâhin” ve “ordu kâtibi” olarak tanımlandığı görülmektedir.¹

Anadolu dışında, Eski Mezopotamya'nın en önemli şehirlerinden biri olan Mari kehanet uygulamalarının yapıldığı merkezlerinden biridir. Kuşların kehanet maksadıyla yorumlanması, geleceği öngörme ya da tanrıların iradesini anlama konusunda kullanılan diğer geleneksel yöntemleri desteklemektedir. Suriye’de, kehanetle ilgili çeşitli görevler üstlenen kişilerin isimlerine rastlanmıştır. Kuş kehanetine dair en eski belgeler, Mari’den gelmektedir. Kâhin Šamaš-‘inâya’nın mektuplarında keklıkların (*iššūr hurrim*) ve güvercinlerin (*summatu*), kehanet amacıyla kullanıldığı belirtilmektedir. İstar Ritüeli’nde, keklıkların serbest bırakılarak kehanet coşkusu uyandırdığı kaydedilmiştir. Alalah’ta ise kuş avcıları Kinni ve Aya-šarru’nun kuşları kurban ve kehanet için kullandığı belgelenmiştir. Ayrıca, Ku-uz-zi adlı bir kişi kâhin olarak tanımlanmıştır ve kuş satın alması için ona tahlil verilmiştir.²

Evli bir çiftte ait bir mühür üzerinde bir tarafında Tarhunta-sariwiya adlı kadının ismi, diğer tarafında ise henüz okunamayan Büyük Kâhin (GAL LÚ IGI.MUŠEN) olarak tanımlanmış eşinin isimleri korunmuştur. Kadının herhangi bir görevi olup olmadığı bir unvanla nitelenmediği için bilinmemektedir³. Burada dikkati çeken bir başka nokta, “Büyük Kâhin” (GAL LÚ MEŠ IGI.MUŠEN) olan Gallullu adlı kişinin adında görülen yazım özelliğidir (Haplografi).⁴ Burada “büyük” anlamına gelen GAL işareti, hem “Oberster / Großer” (En Yüce / Büyük) unvanı için hem de Gallullu isminin ilk hecesi olarak kullanılmıştır.⁵

Hititlerin de Roma kâhinleri veya kehanet yorumcuları gibi, uğursuz kuş kehanetlerine karşı kötülük uzaklaştırmak için birtakım koruyucu savunma önlemleri aldıkları metinlerden açıkça görülmektedir. Anadolu’daki

¹ AVIS₃ + MAGNUS, EXERCITUS.SCRIBA. Ayrıntılı olarak bkz. Joost Hazenbos, “Der Mensch denkt, Gott lenkt: Betrachtungen zum hethitischen Orakelpersonal.” In *Das geistige Erfassen der Welt im Alten Orient: Sprache, Religion, Kultur und Gesellschaft*, düzenleyen C. Wilcke, 95–109. Wiesbaden: Harrassowitz, 2007, 100-106; Haas, *Hethitische Orakel*, 29.

² de Zorzi, “Bird Divination,” 87.

³ Haas, *Hethitische Orakel*, 29.

⁴ Haplografi: (iki veya daha fazla bitişik ve benzer harf, hece, kelime veya satırdan birinin yazılması veya kopyalanmasının ihmal edilmesi. *Merriam-Webster.com Dictionary*, s.v. “haplography,” accessed October 22, 2024, <https://www.merriamwebster.com/dictionary/haplography>.; Haas, *Hethitische Orakel*, 30.

⁵ Bkz. Heinrich Otten and Christel Rüster, *Keilschrifttexte aus Boghazköi 24 (Inbesondere Texte aus Gebäude A)*, KBo 24 (Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1978), KBo 24, İçindekiler, XII, dipnot 2.

geleneğin daha sonraki dönemlerdeki temsilcisi olan Etrüskler¹ de tanrısal iradeyi sorgulamak amacıyla bazı kuşların gökyüzündeki konumları ve uçuş yönlerini gözlemlemişlerdir.² Kuş falını uygulayan Etrüsk din adamına, özellikle Roma'da kartal ve akbaların uçuşuna dayanarak bu ritüeli icra eden augur³ adı verilmektedir.⁴ Bu din adamı, kuşlar aracılığıyla tanrılardan gelecek iyi veya kötü işaretlerin tercümanı görevini üstlenmiştir.⁵ Bu kişinin ayırt edici sembolü, elinde taşıdığı ucu kıvrık asasıdır.⁶ Kuş falının gerçekleştirileceği mekân olarak, kuşların kolayca izlenebileceği bir kayalığın zirvesi ya da yapay bir platform tercih edilmektedir.⁷ Roma'da augur, kendisine tahsis edilen kutsal alandaki yüksek bir noktada (templum; İngilizce, Fransızca'daki "temple", Almanca'daki "tempel" ve İtalyanca'daki "templo") sözcükleri bu kelimeden türemiştir) ayakta durarak icraatlerini uygulamaktadır.⁸ Anlaşılmaktadır ki Etrüskler, bir kentin kuruluşu sırasında kuş uçuşu falı kullanarak önce kentin akslarını belirlemişlerdir ve bunun en iyi örneği Marzabotto'dur.⁹ Belirtmek gerekir ki, Etrüskler'de bu fal yöntemi,

- ¹ Etrüsklerle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Orhun, "Hititler'de Karaciğer Falı," 232.
- ² Ellen Macnamara, *The Etruscans* (London: Batsford, 1990), 62. Kuş uçuşu falı, Libri Rituales öğretisinin kapsamına girmektedir.; Sibylle von Cles-Reden, *The Buried People: A Study of the Etruscan World* (New York: Philosophical Library, 1955), 85.
- ³ Augur Latince bir sözcük olup, kuşbilici anlamına gelmektedir. Sina Kabağağaç ve Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995), 51. Roma'da augur tarafından gerçekleştirilen kehanet işine ise, avispicium (Latince'de avis:kuş; scipio:bakmak; avispicium:kuşlara bakmak) ismi verilmekteydi.; Hense-Leonard, *Hellen-Latin Eski Çağ Bilgisi II*, çev. Suat Yakup Baydur (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1953), 430. Çiğdem Dürüşken, *Antik Çağda Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000), 10.
- ⁴ Roma'da augur, kuşların uçuşu yanı sıra, onların sesini ve yem yiyeşini, hatta horoz ve tavukların yine sesini ve yem yiyeşini de takip etmek suretiyle görevini ifa etmiştir. Hense-Leonard, *Hellen-Latin Eski Çağ Bilgisi II*, 430.; Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı (Ankara: Dost Kitabevi, 2005), 355.
- ⁵ Von Cles-Reden, *The Buried People*, 85.86.; Dürüşken, *Antik Çağda Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk*, 10.
- ⁶ Graeme Barker ve Tom Rasmussen, *The Etruscans* (Oxford: Blackwell Publishers, 2001), 228. Roma'da augur tarafından taşınan ucu kıvrık asa, lituus ismini almaktadır ki, bu sözcük Latince'de augur sopası anlamına gelmektedir. Kabağağaç ve Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*, 348.; Barker ve Rasmussen, *The Etruscans*, 228.; Benzeri forma sahip olan asa, Anadolu'da hükümdar ve din adamları tarafından da kullanılmış olup, örneğin, Alaca Höyük orthostatları ile Hitit İmparatorluk Dönemi'ne (MÖ 1450-1200) ait rölyeflerde gözlemlenebilmektedir ve de Hititler'de GIŞ kalmuş olarak bilinmektedir.; Gerald Avery Wainwright, "The Teresh, the Etruscans and Asia Minor, *Anatolian Studies* 9 (1959): 210.; Sedat Alp, *Hitit Güneşi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), 18.
- ⁷ Nigel J. Spivey ve Simon Stoddart, *Etruscan Italy* (London: B. T. Batsford, 1990), 112.
- ⁸ Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı (Ankara: Dost Kitabevi, 2005), 355.
- ⁹ Spivey ve Stoddart, *Etruscan Italy*, 112, 114.; Eski adı bilinmediği için bugünkü adıyla anılan Marzabotto, Reno Nehri'nin oluşturduğu sel ovası üzerinde MÖ 6. yüzyılın

karaciğer, yıldırım ve gök gürlemesi fal tekniklerine göre daha az önemli görülmüştür.¹

Fal ile görevli olan uzmanların bir geleneği temsil ettiği görevliler arasındaki bağdan anlaşılmaktadır. Bu savunma ritüelleriyle tanınan en ünlü kâhinler birbirleriyle yakın bir ilişki içerisinde: Ritüel uzmanı Anniwiyani, Kâhin Armati'nin annesidir; Armati ise Kâhin Hurlu'nun yardımcısıdır ve Hurlu'nun, büyük olasılıkla Kâhin Huwarlu ile aynı kişi olduğu düşünülmektedir.² Armati örneğinde, kötülükten koruyucu ritüellerin bilgisi anneden oğula aktarılmıştır. Bu nedenle, Anniwiyani'nin de kâhinler sınıfına ait olduğu sonucuna varılabilir.³

Batı Anadolu'da yer alan Arzawa Ülkesi, üç kâhinin, Maddunani, Dandanku (Luvice “danku-“ kelimesinin tekrarı olan “karanlık, siyah⁴” anlamında “kömür kadar kara olan”) ve Puppuwanni'nin memleketi olarak bilinir⁵.

Bawanypeck, kâhinlerle ilgili olarak yaptığı çalışmasında tablolarla bu görevlilerin yaptıkları ritüellerin analizlerini yapmıştır. Bunlardan Kâhin Huwarlu ile ilgili tabloya göre; ritüeli gerçekleştirenler, Kâhin Huwarlu ve ritüel uzmanıdır. Ritüel, olumsuz kuş kehanetlerine karşı yapılmış kral ve ailesi tarafından talep edilmiştir. Ritüel eylemleri arasında kraliyet ailesi ve saray için çeşitli arındırma işlemleri yer almaktadır. Bu ritüellerde arınma işlemlerinde kavrulmuş tohumlar, ekmek, sabunotu, kil ve hamur kullanılmıştır. Bir substitüsyon (yerine koyma) ritüelinde, genç bir köpek zararlı maddeleri veya kötü etkileri üstlenir. Apotropai ritüelinde⁶ ise talgdan yapılmış bir köpek saray girişini korur. Burada dikkat çekici olan husus kuş

sonlarında kurulmuştur. Kent, doğu-batı yönünde uzanan üç geniş cadde ile bunlara dik açıda kuzey-güney yönünde bir ana eksen ve çok sayıda dar sokaktan oluşmaktadır.; E. J. Owens, *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, çev. Cana Bilsel (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), 104.

¹ Massimo Pallottino, *The Etruscans* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1955), 162.; Murat Orhun, “Hititler’de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler’deki Uzantısı,” *Akademik Bakış* 3, no. 5 (Kış 2009): 242.

² Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 187.

³ Haas, *Hethitische Orakel*, 30.

⁴ F. Starke, *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*, StBoT 31 (Wiesbaden: Harrassowitz, 1990).

⁵ Haas, *Hethitische Orakel*, 49.

⁶ Apotropai ritüelleri, kötülükleri veya uğursuzlukları uzaklaştırmayı amaçlayan bir ritüel türüdür. Bu tür ritüellerde, kötü ruhları, hastalıkları veya felaketleri defetmek için çeşitli nesnelere, dualara ve sembollere kullanılır. Hitit ve diğer eski medeniyetlerde, özellikle kehanetle ilgili olanlarda, bu ritüeller, hem korunma hem de arındırma amaçlı olarak sıkça uygulanmıştır. Genellikle olumsuz işaretlerin etkilerini ortadan kaldırmak için yapılır ve koruyucu bir işlev taşır.

gözleminin zararlı maddelerin etkisizleştirileceği zamanın belirlenmesi maksadıyla kullanılmasıdır. Zararlı maddelerin yok edilmesi, sıvıların dökülmesi veya olumsuz kehanetleri simgeleyen kilden yapılmış kuşların gömülmesiyle gerçekleştirilmektedir. Kraliyet çifti için yapılan arındırma ritüellerinde, zararlı maddelerin giderilmesi için kapıdan geçme uygulaması yapılmakta ve bu ritüelin etkisi ikiye bölünmüş köpekler ile güçlendirilmektedir. Yatıştırma ve uzlaştırma kurbanları, salgın tanrısı Yarri ve maiyetine sunulmaktadır. Kuş gözlemi sırasında, şükran kurbanlarının ne zaman sunulması gerektiği sorulmaktadır. Tanrıların isteklerini anlamaya yönelik olarak yapılan gözlemde, kurban sunma zamanı tanrıların iradesine uygun şekilde belirlenmektedir. Şükran kurbanı ise Güneş tanrısına adanmaktadır. Bu ritüel, hem arındırma hem de kehanet süreçlerini kapsayan oldukça kapsamlı bir törenin ayrıntılarını içermektedir¹.

Kâhin Dandanku'nun ritüeli ordugâhtaki yaklaşan bir salgına karşı gerçekleştirilen bir ritüeldir ve hiçbir kehanet ögesi içermez. Birkaç güne yayılan bu ritüel, Tanrı Yarri ve onun yedi kişilik maiyetine yöneliktir.² Bu ritüel, İlyada'da küçük Asya kökenli "Keskin Nişancı Apollon"un, aynı zamanda salgınlara karşı bir kehanet tanrısı olarak çağrıldığı ve Agamemnon'un ordugâhına veba oklarını fırlattığı sahneyi hatırlatmaktadır.³

Kâhin Dandanku'nun (CTH 425.2)⁴, üç gün süren ritüeli, Hitit ordusunda patlak veren bir salgına karşı düzenlenmiştir. Bawanypeck'in çalışmasında detaylandırarak ele aldığı kâhin Dandanku'nun gerçekleştirdiği ritüel, ordu içinde bir salgın hastalık nedeniyle uygulanmış ve askeri bir yetkili tarafından talep edilmiştir. Ritüelde Dandanku, salgından sorumlu tutulan Tanrı Yarri'ye, onun maiyetine ve Yedi Tanrı'ya hitap etmektedir. Amaç, salgını durdurmak ve tanrıları memnun etmektir. İlk iki gün boyunca tanrılara yatıştırma kurbanları sunulmuş, ikinci gün ise ritüel talep eden kişinin arındırıldığı ve ritüel sırasında oluşan kirliliklerin aktarılıp ortadan kaldırıldığı çeşitli ritüeller gerçekleştirilmiştir. Metnin kötü korunmuş olmasından dolayı, ritüel sahibinin arındırılmasında bir kapı geçiş ritüelinin yer alıp almadığı ya da bunun tüm orduyu kapsayıp kapsamadığı kesin değildir. Kirlilik maddeleri bir eşeğe yüklenmiş ve bu eşek, "günah keçisi" olarak, kirlilikleri düşman

¹ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 21-49, 153-82; metin dijital olarak da yayımlanmıştır. (hethiter.net/ [INTR 2010-11-03]).; Daliah Bawanypeck, "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige," içinde *Divination in the Ancient Near East*, ed. Jeanette C. Fincke (Winona Lake: Eisenbrauns, 2014), 25.

² Haas, *Hethitische Orakel*, 51

³ Homeros, *İlyada*, I.45-52, 380-384.

⁴ Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 137-48, 249-53.; Bawanypeck, "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige," 32.

topraklarına taşımakla görevlendirilmiştir. Ayrıca, kirletici maddeler oklarla da düşman topraklarına fırlatılmıştır. Üçüncü gün ise teşekkür kurbanları sunulmuştur. Kâhin Dandanku'nun büyük olasılıkla Batı Anadolu'da yer alan Arzawa'dan geldiği düşünülmektedir, çünkü ritüeli, Arzawa kökenli salgın ritüellerine özgü tüm unsurları içermektedir. Bu tür yedi benzer ritüel bilinmektedir ve özellikle karakteristik olan unsur, "günah keçisi ritüeli"dir. Bu ritüelde, kirletici maddeler bir hayvana (genellikle koç veya keçi) ya da bazen bir insana aktarılmaktadır. Ardından, bu kirletici maddeleri taşıyan varlık, kirliliklerin ritüel sahibine zarar veremeyeceği bir yere, genellikle ıssız bir bölge ya da zarar vermesi için düşman topraklarına gönderilir.¹

Bir diğer Arzawa'lı kâhine ait olan ritüel (Kâhin Maddunani'nin Ritüeli (CTH 425.1 54²)), Arzawa'dan kâhin Maddunani ve bir "yaşlı adam" ritüelde görülen kişilerdir. Hitit ordusunda bir salgın hastalığın patlak vermesi nedeniyle ritüel uygulanmıştır. Orduya mensup bir kişi tarafından talep edilmiş olan ritüel, bir arınma ritüeli içermektedir ancak bunun kâhin için mi yapıldığı belirsizdir. Bu ritüel sırasında, gerçekleştirilen tam olarak anlaşılmamış bir arınma ritüeli, kapıdan geçiş ve kral ile orduyu koruyan Tanrı Zithariya'ya sunulan bir kurban yer almaktadır. Aynı zamanda, iki kuşun uçuş davranışı gözlemlenerek kuş falı uygulanmıştır.³ Bu ritüel, diğer bilinen Arzawa ritüelleri içerisinde özel bir yere sahiptir. Henüz tam olarak çözülememiş Luvice *mûra*- sıfatıyla nitelendirilmektedir. Metin, diğer Arzawa "salgın ritüellerinden" önemli ölçüde farklıdır; burada salgına neden olan tanrının adı belirtilmemiş ve bir "günah keçisi ritüeli" gerçekleştirilmemiştir ve dolayısıyla, ritüelin karakteristik unsurları eksiktir. Bunun yerine kehanet sonuçları ön plandadır ve bu durum salgının nedeninin ve hangi tanrıya atfedileceğinin henüz bilinmediğini göstermektedir. Tanrı, bu ritüel çerçevesinde kehanet yoluyla belirlenmelidir. Arınma ve kurban ritüellerine dâhil edilen fal sorgulamaları, bazı kuş kehaneti yöntemlerinde ve kuş gözlemleri üzerine yazılan raporlarda da görülmektedir. Ritüelin ardından, salgını ortadan kaldırmak amacıyla, esas salgın ritüeli uygulanmaktadır. Bu ritüel, olumsuz etkilerin giderilmesi ve etkilenenlerin arındırılması amacını taşımaktadır.⁴

¹ Bawanypeck, "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige," 32.; Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 137–48, 249–53.

² Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, 126–36, 254–64.

³ Bawanypeck, "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige," 32.

⁴ Bawanypeck, "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige," 33.

Anniwiyani'nin iki ritüeli (CTH 393¹), bir tablette kaydedilmiş olup bu ritüellere Kâhin Armati de katılmıştır. Armati, muhtemelen Hurlu'nun bir astı olup, Hıwarlu ile aynı kişi olduğu düşünülmektedir. ² Ritüelin icrası sırasında Anniwiyani, en az iki kâhin ve bir bakire yer almıştır. Olumsuz kuş kehanetlerine karşı yapılan bu ritüel, bir subay tarafından talep edilmiştir. Ritüel kapsamında subay, savaş arabası ve silahlarının temizleme işlemleri gerçekleştirilmiş, bu sırada yün, kavrulmuş tohumlar, ekmek, kazıklar ve toprak kuşlar kullanılmıştır. Ayrıca, bir bakire tarafından LAMMA tanrısı Lulimi gönderilmiş ve yerine innarawant- adlı başka bir LAMMA tanrısı çağrılmıştır. Lulimi'ye şükran kurbanları sunulmuş, zararlı maddeler dökülerek veya olumsuz kehanetleri simgeleyen kilden kuşların gömülmesiyle yok edilmiştir. Kâhin ritüelleri arasında kapıdan geçme yoluyla temizlik ve ikiye bölünmüş köpeklerle güçlendirilen arındırma ritüelleri yer almış, apotropai ritüelleri ise kazıklar ve taşlarla yapılmıştır. Kuş falı sırasında şükran kurbanlarının ne zaman sunulacağı belirlenmiş ve LAMMA tanrısı KUŞ kuršaš için şükran kurbanları sunulmuştur. Kâhinler, olumsuz bir kehanet sonucu ortaya çıkan kirlenmeyi, kapıdan geçme ritüeliyle arındırırlar. Bu arınmanın ardından, kötü ruhları uzaklaştırma amacı taşıyan taşlar ve kazıklarla iki ritüel gerçekleştirirler. Son aşamada, LAMMA tanrısı KUŞ kuršaš'a şükran kurbanlarının ne zaman sunulacağını kuş falı yoluyla belirlerler. Ritüel başarılı bir şekilde tamamlandığında, tanrılar ve ritüel topluluğu arasında bir bağ kuran bir kült yemeği ile sonlanır. Kült yemeği, tanrılarla insanlar arasında ritüel bir bağlantı kurmanın simgesidir. Bu anlatım, Hitit ritüellerinde hem arınma işlemlerinin hem de tanrılarla bağ kuran ritüel unsurlarının ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ritüelde yer alan bakirenin, subayın cinsel gücündeki zayıflamanın bir sembolü olduğu düşünülmektedir; zira kirlenmiş silahlar bu durumu simgelemektedir. Benzer şekilde, savaş arabasının kirlenmiş olması da subayın savaş yeteneğinin etkilendiğini göstermektedir. Subayın savaş ve erkeklik gücünün azaldığı, olumsuz bir kuş falı sonucunda kullanılan kilden kuş modelleriyle ifade edilmiştir. Subay, silahlarını ve savaş arabasını çeşitli maddelerle temizleme ritüellerine tabi tutar. Ardından, bu duruma neden olduğu düşünülen LAMMA tanrısı Lulimi uzaklaştırılır ve yerine "güçlü, enerjik ve yaşam gücü dolu" anlamına gelen LAMMA tanrısı innarawant-, bir bakire tarafından çağrılır. Bu ritüel, Hitit toplumunda cinsel ve savaş gücünün sembolik olarak nasıl ele alındığını ritüel yoluyla ifade eden önemli bir örnektir. ³

¹ Bawanyeck, *Die Rituale der Auguren*, 49-70, 182-208; dijital versiyon: hethiter.net / (INTR 2010-11-03).

² Bawanyeck, *Die Rituale der Auguren*, 154, 188.

³ Bawanyeck, "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige," 27.

Ritüelde Anniwiyani, en az iki kâhin, bir bakire ve muhtemelen bir subay olan ritüelin talep edicisi yer almaktadır. LAMMA Tanrısı KUŠ kuršaš için üç gün süren çağrı ritüelinde, tanrıyı çekmek amacıyla adak yemekleri olarak *galaktar*, *parhuena* ve bir koyunun yün demeti sunulmaktadır. Tanrı, bir bakire tarafından çağrılarak yatıştırılır ve Anniwiyani'nin gerçekleştirdiği analogi eylemleriyle sakinleştirilir. Kâhinler, LAMMA Tanrısı KUŠ kuršaš'a şükran kurbanı sunar ve ritüel bir kült yemeğiyle sona ermektedir. Bu ritüelin amacı, tanrıyı yatıştırarak ritüel topluluğu ile tanrı arasında olumlu bir ilişki kurmaktır.

Anniwiyani'nin ikinci ritüeli, LAMMA Tanrısı KUŠ kuršaš'a adanmış üç günlük bir çağrı ritüelidir (mukeššar). İkonografik kanıtlar, KUŠ kuršaš'ın doğayı koruyan bir tanrı olarak hayvanlardan sorumlu olduğunu göstermektedir. Tanrı genellikle bir geyik üzerinde duran, yanında pençeli bir yırtıcı kuş taşıyan ve bazen elinde bir tavşan tutan insan biçiminde tasvir edilmektedir. Bu nedenle, kehanetlerde kullanılan kuşlar ve onların işaretleri de onun sorumluluğu altındadır. Bu, kuş kehaneti uzmanı kâhinlerin, onun desteğine olan bağımlılığını daha da vurgulamaktadır. Her ne kadar metinde açıkça belirtilmese de, Anniwiyani'nin bu çağrı ritüelinin ilk ritüelle bağlantılı olduğu varsayılabilir. Her iki ritüelin aynı tablette yer alması ve aynı aktörlerin, özellikle de bakirenin katılımı, bu bağlantıyı desteklemektedir.¹

Sonuç

Sıra dışı doğa olayları ya da insan kaynaklı alametler, tarih boyunca birçok toplumda gelecekteki olayların habercisi ya da geçmişte yaşanmış hadiselerin işareti olarak yorumlanmıştır. Hititler de bu inancı benimseyerek, fal ve kehaneti, politik ve askeri kararlarının merkezine yerleştirmiştir. Bugüne kadar elde edilen fal tutanakları, döneme dair çok sayıda ipucu sunarken, daha geç döneme ait herhangi bir kopyaya rastlanmamıştır. Bu durum, Hitit toplumunun fal uygulamalarının zaman içinde nasıl değiştiğine dair bilgi edinmeyi zorlaştırırsa da, falın krallığın her alanında önemli bir rol oynadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Fal etkinlikleri, belirli bir düzen çerçevesinde gerçekleştiriliyor ve süreç, sorunun formüle edilmesiyle başlayıp tanrının cevabının “uygun” ya da “uygun değil” şeklinde yorumlanmasıyla son buluyordu. Kuşların uçuşları dikkatlice gözlemleniyor; uçuş yönü, hareketleri ve biçimi gibi unsurlar incelenerek detaylı bir şekilde fal tutanaklarına kaydediliyordu. Bu gözlemler, farklı fal tekniklerinin bir araya getirilmesiyle doğrulanıyordu. Ayrıca, bu

¹ Bawanypeck, “Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige,” 28.

ritüellerin kötülükleri uzaklaştırıcı ve arındırıcı nitelikte ayinlerle desteklendiği de düşünülmektedir. Fal uygulamalarının sıkı bir şema takip etmesi, tanrılarla iletişimin netleştirilmesi ve cevapların güvenilir kılınması amacına hizmet etmektedir.

Eski Doğuya ait yazılı kaynaklar incelendiğinde kuş gözlemleri ile ilgili olarak genellikle kayıtların sınırlı bir şekilde kaydedildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Anadolu'da açığa çıkarılan Hitit arşivlerinde, başkent Hattuşa'nın yanı sıra, daha sonra keşfedilen Maşat Höyük (Tapikka), Ortaköy (Şapinuwa), Kuşaklı (Şarišša) ve Kayalıpınar (Şamuha) gibi kentlerde çok sayıda kuş gözlemine dayanan kehanet protokolleri ele geçmiştir. Devlet arşivine ait olan bu kayıtlar falın oldukça yaygın bir uygulama alanı olduğunu ve sıkça başvurulan bir yöntem olduğunu gösterir.

Hitit inanç sistemi içerisinde fal soruları ve yorumları oldukça önemsenmiştir. Kuş fallarında yorumlarla ilgili olarak sorumlu kişilerin isimlerinin verilmesi ve bu yorumların kâhinlerin başı veya kâhinler tarafından yapılması da fal sonuçlarının ne kadar önemsendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Kuş gözlemleri, kahinler (^{LÚ} MUŞEN.DÙ ve ^{LÚ}IGI.MUŞEN) tarafından gerçekleştirilen uygulamalardır. Kuşlarla çalışan kimseleri tanımlamak için kullanılan bu unvanlara sahip kişiler, kuşları yakalamak ve onları tedarik etmekle görevlendirilmişlerdir. Ancak bu görevlilerin en önemli ve baş görevi kuş gözlemlerine dayanarak gelecek ile ilgili öngörülerde bulunmaktır. Bu görevliler alanlarında ihtisaslaşmış özel kişilerdir. Kuş gözlemleri ile ilgili metinler değerlendirildiğinde hala terminolojinin açık ve net olmadığı anlaşılmaktadır. Metinler anlamı bilinmeyen pek çok terimi içermektedir. Günümüzde anlamı bilinmeyen bu ifadeler muhtemelen zamanında da sadece görevli kişiler tarafından anlaşılmakta ve yorumlanmaktadır.

Hititlerin ritüel uygulamaları ve kehanet sistemleri, politik, askeri ve kültürel alanlar üzerinde derin bir etkiye sahipti. Özellikle Arzawa bölgesinden gelen kâhinler ve onların uyguladığı ritüeller, Hitit krallığının kaderi üzerinde önemli roller oynamıştır. Anniwiyani ve diğer kâhinlerin ritüelleri, olumsuz kehanetlere karşı korunma, arınma ve tanrılarla bağ kurma amacını taşıyan kapsamlı uygulamalar içerir. Bu ritüeller, Hitit toplumunun savaş gücü, cinsel semboller ve tanrılarla ilişkilerini ifade etme biçimini ortaya koymaktadır. Ritüellerde yer alan bakire figürü, sadece dini değil, aynı zamanda sembolik ve kültürel bir anlam taşır. Ritüelin sahipleri, tanrıları yatıştırmak ve olumsuz etkilerden korunmak amacıyla tanrılara adaklar sunar, kurbanlar keser ve çeşitli arındırma işlemleri gerçekleştirir. Bu süreçte, savaş arabası ve silahların temizlenmesi gibi eylemler, krallık ve ordunun güçlerini yeniden kazanmasına yardımcı olmayı hedefler. Anniwiyani'nin ikinci ritüeli,

LAMMA Tanrısı KUŠ kuršaš'a adanmış ve böylece tanrıya sunulan adaklar ve dualar aracılığıyla kehanetlerin olumlu hale getirilmesi amaçlanmıştır. İkonografik kanıtlar, KUŠ kuršaš'ın doğayı koruyan bir tanrı olduğunu ve kehanet kuşlarından sorumlu olduğunu gösterir. Bu nedenle, kehanet uzmanı kâhinler, tanrının desteğine ihtiyaç duymaktadır. Ritüel, üç gün süren bir süreçle tanrının yatıştırılmasını, zararlı etkilerin ortadan kaldırılmasını ve tanrılarla insanlar arasında olumlu bir bağ kurulmasını amaçlamaktadır. Hitit ritüellerinin derinliği ve karmaşıklığı, tanrılarla kurulan bu sembolik bağların ne kadar önemli olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir. Bu ritüeller ve kehanet uygulamaları, sadece dini bir işlem olarak kalmamış, aynı zamanda Hitit krallığının sosyal, politik ve askeri kararlarında büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bu metinler, Hitit toplumunun iç dinamiklerine dair derin bir anlayış sunmakta, krallıkla tanrılar arasındaki bağlantıyı pekiştirmektedir.

Kâhinlerin isimlerinin bazen coğrafi yer adlarıyla birlikte anılması, onların kökenleri ya da kehanetin yapıldığı yerle ilgili bilgi sunduğunu düşündürmektedir. Örneğin, Kâhin Nuwasarpa'nın Kizzuwatna ile başka bir kâhinin ise Uda kentiyile birlikte anılması, yer ve kişi arasındaki bağlantıyı ortaya koymaktadır. Bu durum, kâhinlerin faaliyetlerinin yalnızca kişisel kimliklerini değil, aynı zamanda buldukları yerin kehanet üzerindeki etkisini de vurguladığını göstermektedir. Ayrıca, Luwi kökenli isimlerin kullanılması, bu bölgedeki kültürel ve dini yapıya dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda genel olarak tüm fal türleri değerlendirildiğinde, kullanılan malzeme veya yöntemler ne kadar çeşitli olursa olsun, hepsinde bir sezgi ve duru görü söz konusudur; bu durumu bir tür öngörü olarak kabul etmek gerekir. Dolayısıyla bu unsurlar dikkate alındığında, falda kâhinler tarafından kullanılan malzeme veya araçların sadece mistik bir hava yaratmak amacıyla kullanıldığı ve fal uygulamalarında farklı okuma tekniklerinin uygulanarak sonucun yine kâhinin yorumuna bağlı olduğunu da söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, Hititler, karşılaştıkları her türlü sorunu çözmek ve toplum refahını sağlamak adına fal uygulamalarını sistematik bir şekilde kullanmışlardır. Kehanet yöntemleri, sadece tanrıların isteklerini öğrenmekle kalmamış, aynı zamanda devlet yönetimi, savaş stratejileri ve hastalıklarla mücadele gibi konularda da karar alıcılar için önemli bir rehber olmuştur. Fal uygulamaları farklı statülerdeki uzman kişiler tarafından gerçekleştirilmiş ve her biri sahip oldukları özel yeteneklerle bu sürece katkıda bulunmuştur. Bu uygulamaların izlerine tutanak metinlerinde, mektuplarda ve ritüellerde

sıklıkla rastlanmaktadır. Tarihin her döneminde insanın ilgisini çeken ve başvurduğu bu alan, Hititler için de büyük bir önem taşımış ve yaşamlarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Fal uygulamaları kadar bu işaretlerin doğru yorumlanması da önemli olup, toplumsal düzenin korunmasında ve tanrılarla ilişkilerin yönetilmesinde hayati bir rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

- Alp, Sedat. "Maşat-Höyük'te Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri." In *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1978, 165-196.
- Alp, Sedat. *Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat-Höyük*, Ankara. 1991.
- Alp, Sedat. *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Ankara. 1991.
- Alp, Sedat. *Hitit Güneşi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Archi, Alfonso. 1974 "Il sistema KIN della divinazione ittita", *Oriens Antiquus* 13, 1974, 113-144.
- Archi, Alfonso. "L'ornitomanzia Ittita," *SMEA XVI*, 1975, s. 119-180.
- Archi, Alfonso. "Auguri per il Labarna." In *Studia mediterranean Piero Meriggi dicata*, edited by Onofrio Carruba, 127-151. Pavia: Aurora edizioni, 1979.
- Archi, Alfonso. *Keilschrifturkunden aus Boghazköi 50 Hethitische Orakeltexte*. Berlin, 1979.
- Archi, Alfonso. "Le testimonianze oracolari per la regina Tawannanna." *SMEA* 22 (1980): 19- Archi, Alfonso. "Hethitische Mantik und ihre Beziehungen zur mesopotamischen Mantik." *CRRAI* 25 (1982): 279-293.
- Archi, Alfonso. *Keilschrifturkunden aus Boghazköi 52, Hethitische Orakeltexte und Texte verschiedenen Inhalts*. Berlin, 1983.
- Archi, Alfonso. "Die hethitischen Orakeltexte." *Ägypten, Vorderasien, Turfan* (1991): 85-90.
- Ayyıldız, Sedef. "Hitit Dünyasında Fal Anlayışı." *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2017, Yıl: 5, Sayı: 42 (Mart): 367-382.
- Barker, Graeme ve Rasmussen, Tom. *The Etruscans*. Oxford: Blackwell Publishers, 2001.
- Bawanyeck, Daliah. "Die Rituale der hethitischen Auguren. Zur Bedeutung ihrer Tätigkeit für das Königshaus und zu den Traditionen ihrer Rituale." *AOAT* 318 (2004): 31-46.
- Bawanyeck, Dalih. *Die Rituale der Auguren*. Texte der Hethiter, vol. 25. Heidelberg, 2005.
- Bawanyeck, Daliah. "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige." İçinde *Divination in the Ancient Near East*, edited by Jeanette C. Fincke, 21-36. Winona Lake: Eisenbrauns, 2014.

- Beal, Richard H. "Hittite Canonical Compositions - Oracles: Assuring the Safety of the King during the Winter (KUB 5.4 + KUB 18.53 and KUB 5.3 + KUB 18.52)." *Context of Scripture* 1 (1997): 207-211. Nr. 1.79.
- Beal, Richard H. "Seeking Divine Approval for Campaign Strategy - KUB 5.1+ KUB 52.65." *Ktoma* 24 (1999): 41-54.
- Beal, Richard H. "Hittite Oracles." In *Magic and Divination in the Ancient World*, edited by Leda Ciruolo and Jonathan Seidel, 57-81. Leiden - Boston – Köln: Brill, 2002.
- Beal, Richard H. "Gleanings from Hittite Oracle Questions on Religion, Society, Psychology and Decision Making." İçinde *Silva Anatolica: Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, editör Piotr Taracha, 11-37. Warsaw: Agade, 2002.
- De Martino, Stefano. "Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi." İçinde *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter*, editör Wenzel Jacob, 445-447. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002.
- Dinçol, Ali M., "Hititler," *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. 1 (İstanbul: Görsel Yayınları, 1982), 18-120.
- Dinçol, Belkıs. "Hititler'de Fal ve Kehanet." *Arkeoloji ve Sanat* 4-5 (1979): 6-10.
- Dürüşken, Çiğdem. *Antik Çağda Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.
- Ertem, Hayri. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*. A.Ü. D.T.C.F. Yayınları, Sayı: 157. Ankara, 1965.
- Floriti Duymuş, Hanım Hande. "Eski Mezopotamya'da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış." *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 6, no. XV (2013): 31-37. Freeman, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*. Çev. Suat Kemal Angı. Ankara: Dost Kitabevi, 2005.
- Gurney, Oliver Robert. *Some Aspects of Hittite Religion*. The Schweich Lectures 1976. Oxford: Oxford University Press for the British Academy, 1977.
- Haas, Volkert, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistik. Der Nahe und Mittlere Osten 15, Leiden, New York, Köln: Brill. 1994.
- Haas, Volkert. "Marginalien zu hethitischen Orakelprotokollen." *Altorientalische Forschungen* 23 (1996): 76-94.
- Haas, Volkert. *Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien*. Berlin-New York: 2008.
- Haas, Volkert. "Hitit Dini", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter* içinde, haz. Wenzel Jacob. 438-442. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002.

- Haas, Volkert, and Ilse Wegner. "Die Orakelprotokolle aus Kuşaklı. Ein Überblick." *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin (MDOG)* 128 (1996): 105-120.
- Haas, Volkert, and Wegner, Ilse. *Die Rituale der Beschwörerinnen SAL ŞU.GI (CHS I/5)*. 1988.
- Haas, V., and G. Wilhelm. *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*. Alter Orient und Altes Testament 3. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1974.
- Hazenbos, Joost. "Der Mensch denkt, Gott lenkt. Betrachtungen zum hethitischen Orakelpersonal." In *Das geistige Erfassen der Welt im Alten Orient. Beiträge zu Sprache, Religion, Kultur und Gesellschaft*, düzenleyen C. Wilcke, Wiesbaden, 2007.
- Hense-Leonard. *Hellen-Latin Eski Çağ Bilgisi II*. Çev. Suad Yakup Baydur. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1953.
- Hoffner, Hary. A. 1990. *Hittite Myths*. SBL Writings from the Ancient World 2. Atlanta: Scholars Press.
- Imparati, Fiorella. "Auguri e scribi nella società ittita." In *Studi in onore di Edda Bresciani*, edited by S. F. Bondi, 255–269. Pisa: Giardini, 1985.
- Kabağaç, Sina, ve Erdal Alova. *Latince-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995.
- Kammenhuber, Annales. "Orakelpraxis, Träume und Vorzeichen schau bei den Hethitern." *THeth* 7 (1976), Heidelberg.
- Karauğuz, Güngör. *Hititlerde Fal ve Kehanet: Kuş, Yılan, Karaciğer, Talih Falı ile Kehanet Kil Kitapları*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2021.
- Klinger, Jörg. "Der Corpus der Maşat-Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattuša." *ZA* 85 (1995): 74-108.
- Macnamara, Ellen. *The Etruscans*. London: Batsford, 1990.
- Murat, Leyla. "Kupti- Kelimesi Üzerine Bir İnceleme." İçinde *VI. Congresso Internazionale di Ittitologia Roma, 5-9 Eylül 2005, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 50 (2008): 575-585.
- Orhun, Murat. "Hititler'de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler'deki Uzantısı." *Akademik Bakış* 3, no. 5 (Kış 2009): 231-250.
- Otten, Heinrich, and Christel Rüster. *Keilschrifttexte aus Boghazköi 24 (Insbesondere Texte aus Gebäude A)*. KBo 24. Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1978.
- Pallottino, Massimo. *The Etruscans*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1955.
- Pecchioli Daddi, Franca. *Mestieri, Professioni e Dignità Nell'Anatolia Ittita*: Roma: Edizioni dell'ateneo, 1982.
- Reyhan, Esmâ. "Hititlerde Devlet Gelirleri Depolama ve Yeniden Dağıtım." *Gazi Akademik Bakış* 2, no. 4 (2009): 157-174.

- Reyhan, Esmâ. "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 29 (2010): 65-82.
- Reyhan, Esmâ. "The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28, no. 45 (May 2009): 85-106. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000420.
- Sakuma, Yasuhiko. "Terms of Ornitomancy in Hittite." *Tokyo University Linguistic Papers (TULIP)* 33 (2013): 2019-2038.
- Salm Akçelik, Sevgi. "Hitit Dininin Niteliksel Özellikleri." *Kafdağı* 3, no. 1 (2018): 52-70.
- Schwemer, Daniel. "Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Düş Yorumları. Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri." *İçinde Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk. Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter*, editör W. Jakob, 453-455. Bonn, 2002.
- Spivey, Nigel J., ve Simon Stoddart. *Etruscan Italy*. London: B. T. Batsford, 1990.
- Starke, Franke. *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*. StBoT 31. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990.
- Süel, Aygül. "Şapinuwa'daki Kraliçe Hakkında." *Gs İmparati*, 2002: 819-826.
- Süel, Aygül. "Şapinuva'nın Kraliçesi Taduhepa." *İçinde Anadolu'da Kadın, On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, editör A. Muhibbe Darga, 1. baskı, 137-145. Yayına hazırlayan: Emine Çaykara. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Ünal, Ahmet. "Ein Orakeltext über die Intrigen am hethitischen Hof (KUB XXIII 70 - Bo 2011)." *THeth* 6 (1978), Heidelberg.
- Ünal, Ahmet. "Zum Status der 'Augures' bei den Hethitern." *İçinde Revue Hittite et Asiatique RHA* 31 (1973): 27-56.
- Ünal, Ahmet. *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70= Bo 2011)*. Ankara, 1983.
- Ünal, Ahmet. "Ein Vogel orakel aus Boğazköy mit pseudo-rechtlichen Bemerkungen über Familien recht (KUB 43.22+ = Bo 854 mit Dupl. KBo 13.71)." *AoF* 25 (1998): 112-118.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu* 2. Eski Anadolu Uygarlıkları Dizisi: 10. Yayın ve Yönetim: Nezih Başgelen. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Mart Matbaacılık, 2003.
- Ünal, Ahmet. "Hititlerde Fal." *Arkeo-Atlas* 3 (2004): 45.
- Ünal, Ahmet. "Fremde Götter in Hatti. Eine Führung einer babylonischen Gottheit in Hatti und Schwierigkeiten bei ihrer Kulterrichtung nach dem Orakeltext KUB 5.6." *ArAn* 8/2 (2005).
- Wainwright, G. A. "The Teresh, the Etruscans and Asia Minor." *Anatolian Studies* 9 (1959): 193-210.
- Wilhelm, G. "Zwei mittelhethitische Brief aus dem Gebäude C in Kuşaklı." *MDOG* 130 (1998): 175-187.

- Von Cles-Reden, Sibylle. *The Buried People: A Study of the Etruscan World*. New York: Philosophical Library, 1955.
- de Zorzi, Nicla. "Bird Divination in Mesopotamia: New Evidence From BM 108874." *Kaskal* 6 (2009):85-135.

KISALTMALAR

- AOAT Alter Orient und Altes Testament, Neukirchen Vluyn 1969 vd.
- AoF Altorientalische Forschungen-Berlin 1974 vd..
- AÜDTCF Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1942 vd.
- ArAn Archivum Anatolicum Ankara 1997.
- CTH E.Laroche, Catalogue des Textes Hittites, Paris 1971.
- ChS Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler, Roma 1984 vd.
- CRRAI Compte rendu, Rencontre Assyriologique Internationale, Paris 1950 vd.
- HW J. Friedrich, Hethitisches Wörterbuch (Heidelberg, 1952-1954)
- KBo Keilschrifttexte aus Boghazköi Leipzig, Berlin 1916 vd.
- KUB Keilschrifturkunden aus Boghazköi – Berlin 1921 vd.
- MDOG Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin-Berlin 1899 vd.
- RHA Revue Hittite et Asiatique – Paris 1930 vd.
- SMEA Studi micenei ed egeo-anatolici, Roma 1966 vd.
- THeth Texte der Hethiter – Heidelberg 1971 vd.
- ZA Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete-Vorderasiatische Archäologie, Leipzig / Berlin 1887 vd.